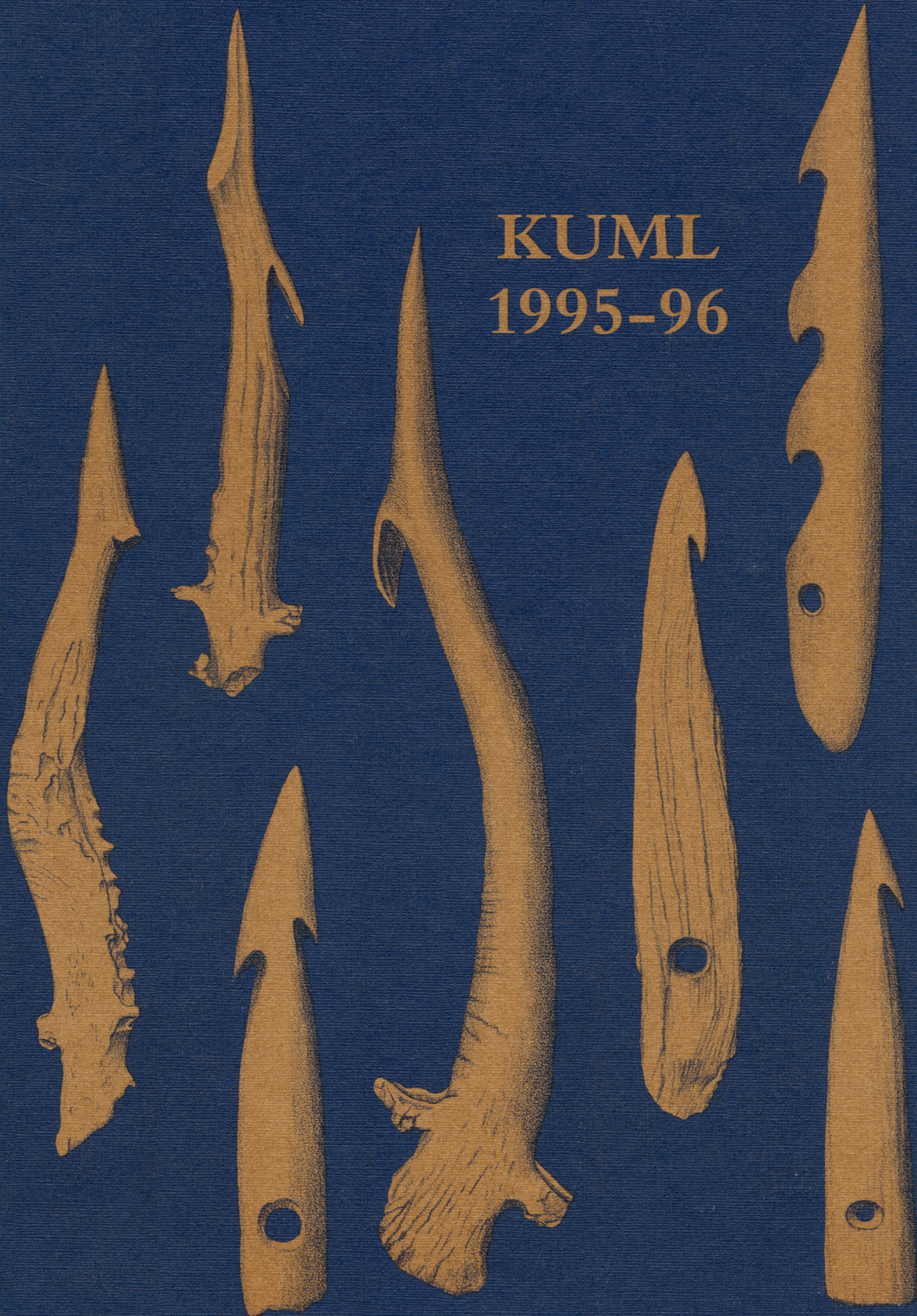

KUML
1995-96

KUML 1995-96

KUML 1995-96

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag, Århus

Redaktion: Hans Jørgen Madsen og Jesper Laursen

*Omslag: Jørgen Mührmann-Lund
Grafisk tilrettelæggelse: Elsebet Morville
Tryk: Narayana Press*

*Skrift: Bembo 12/13
Papir: 115g Arctic Silk*

Copyright © 1997 by Jysk Arkæologisk Selskab

*ISBN 87-7288-592-0
ISSN 0454-6245*

Indhold/Contents

<i>Palle Friis</i> : Poul Kjærums Worsaae-medailen 16. maj 1996	7
Poul Kjærums Worsaae medal	10
<i>Ole Høiris</i> : Kampen om stenalderen. Antropologiske bud på vor oprindelse i fortid og nutid	13
Fight over the Stone Age	44
<i>Søren H. Andersen</i> : Ertebølleharpuner og spækhuggertænder. Aspekter af marin fangst i Ertebølletid	45
Ertebølle harpoons and killer whale teeth. Aspects of marine hunting in the Ertebølle period	97
<i>Klaus Ebbesen</i> : Terningspil i yngre stenalder	101
Dice and Dicing in the Stone Age	111
<i>Carsten Korthauer</i> : En ældre romertidsgrav med guldmønt fra Jylland – samt nogle iagttagelser om møntomløb og -funktion i jernalderens Danmark	113
An Early Roman Iron Age Grave containing a Roman Gold Coin	133
<i>Poul Mikkelsen og Lis Helles Olesen</i> : Vendeldiget	135
The Vendel Dike	147
<i>Jens Jeppesen og H.J. Madsen</i> : Trækirke og stormandshal i Lisbjerg	149
A Wooden church and Big Man's Hall at Lisbjerg	169
<i>Mogens Rud</i> : En skjult sandhed i Bayeux-tapetet? Hvad skulle Harald Godwinson i Normandiet?	173
A hidden Revelation in the Bayeux tapestry? What was Harald Godwinson's purpose in Normandy?	187
<i>Hans Skov</i> : Udgravningerne ved Aarhus Katedralskole i 1994-95	189
Excavations at Aarhus Cathedral School in 1994-95	206
<i>Jette Linaa Larsen</i> : Skår i tusindtal - keramik fra Torvet i Horsens ca. 1300-1650	207
Sherds by the thousand	237
<i>Jens Andersen</i> : Jydepotter fra Brønderslev	239
Jutish ware from Brønderslev	263
Jysk Arkæologisk Selskab 1995 og 1996	267

Trækirke og stormandshal i Lisbjerg

Af JENS JEPPESEN OG H.J. MADSEN

I Danmark har man gennem de senere år i stigende grad påpeget, at det var de aristokratiske slægter og ikke sognemenighederne, der stod bag landets tidlige kirkebyggerier. Den statelige Lisbjerg kirke lige nord for Århus (fig. 1) er opført i 1100-årene, og her stod indtil 1867 det gyldne alter, som i dag er et af de fornemste romanske kunstværker på Nationalmuseet i København. Det gyldne alter og tilstedeværelsen af romanske kalkmalerier kunne netop tyde på, at denne landsbykirke har en aristokratisk oprindelse; men fra nyere tid kendes ingen herregård i Lisbjerg, der kan forklare dette forhold.

I 1989 gennemførte Forhistorisk Museum Moesgård en udgravning i området lige uden for kirkegården for at undersøge, om der her kunne påvises levn af en stormandsgård fra kirkebyggeriets tid. Undersøgelsen er tidligere beskrevet (Jeppesen og Madsen 1990); men kort fortalt var resultatet, at der fandtes spor af et stort gårdsanlæg med huse og et kraftigt palisadehegn, der strakte sig rundt om kirken (fig. 2). Huse, hegn og genstandsfund viste imidlertid, at gården med sine tre faser tilhørte 1000-årene og således var ca. hundrede år ældre end kirken. Med sin placering lige midt i gården var det nærliggende at tro, at der under den eksisterende stenkirke kunne være levn af en ældre trækirke, der så at sige kunne danne et kronologisk bindeled mellem gården og kirken.

I 1994 viste der sig en mulighed for at undersøge, om der var spor af en ældre kirke på stedet, for da skulle Lisbjerg kirkes indre gennemgå en restaurering. Den omfattende udelukkende kirkens skib, hvor bl. a. hele gulvet skulle opbrydes og fornyes. Stor interesse og velvilje fra menighedsrådets side bevirkede, at der blev mulighed for at foretage en større arkæologisk udgravning, der praktisk talt omfattede hele gulvarealet. Når kirkens kor ikke blev inddraget i undersøgelsen, skyldes det, at korgulvet allerede var blevet fornyet omkring 1980. Iøvrigt ville man næppe her kunne gøre nævneværdige iagttagelser, da en gravkrypt i nyere tid har optaget pladsen.

Udgravningen foregik i perioden 18. april – 5. juli 1994 som et godt samarbejde mellem Nationalmuseet ved Morten Aaman Sørensen og Forhistorisk Museum Moesgård ved forfatterne. Takket være økonomisk

Fig. 1. Landsbyen Lisbjerg ligger højt i landskabet, og dens kirke ses vidt omkring. Her set fra sydvest. Foto: Preben Dehlholm.

The village of Lisbjerg lies high in the terrain and the church can be seen from far away. Seen here from the SW. Photo Preben Dehlholm.

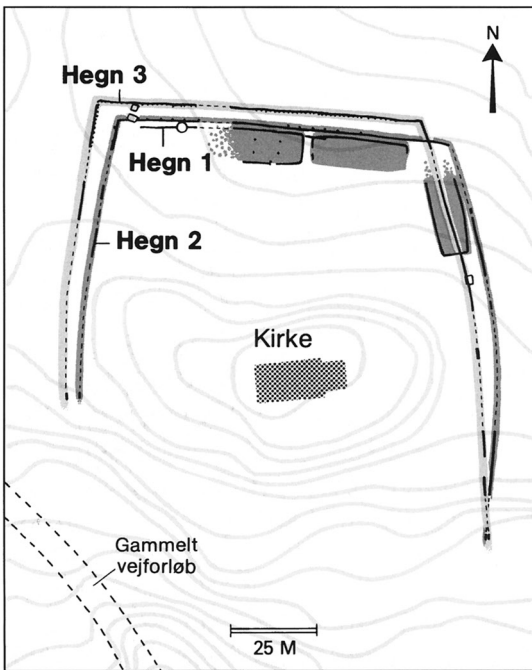

Fig. 2. Plan over det gårdsanlæg med hegn og huse, der har strakt sig rundt om Lisbjerg kirke. Gården, der henføres til 1000-årene, blev udgravet i 1989. Efter Skalk.

Plan of the farm that lay around Lisbjerg church, with its houses and fences. The farm is datable to the 11th century and was excavated in 1989. After Skalk.

støtte fra Lisbjerg Menighedsråd og C.A.C. Fonden kunne udgravningen gennemføres i større omfang end normalt ved kirkerestaureringer.

Da kirkeskibets gulvbelægning var opbrudt, blev det løse sandunderlag fjernet med skovl, og derunder fremkom kirkens middelalderlige mørtelgulv, som blev afrenset. I skibets nordøstre hjørne fandtes en opfyldt ka-

Fig. 3. Lisbjerg kirkes indre under udgravning. Området under midtergangen var forstyrret af talrige begravelser fra nyere tid. Her blev gravet så dybt, at de langsgående jordprofiler var frilagt til undergrunds niveau. På begge sider af midtergangen ses de bevarede rester af stenkirkens middelalderlige mørtelgulv. Foto: Aaman Sørensen.

Interior of Lisbjerg church during the excavation. The area under the aisle had been disturbed by numerous burials from recent times. There was dug deep enough to expose the long sections to the natural subsoil. On both sides of the aisle can be seen what remained of the Medieval mortar floor of the stone church. Photo Adman Sørensen.

Fig. 4. Ved udgravningens afslutning var områderne på begge sider af kirkens midtergang afgravet til undergrunds niveau. Bagerst til venstre i billedet ses det bedst bevarede parti af mørtelgulvet, som ikke blev udgravet. Foto: Aaman Sørensen.

At the close of the excavation the areas on both sides of the aisle were excavated to the natural subsoil. On the rear left in the picture can be seen the best preserved part of the mortar floor, which was not removed. Photo Adman Sørensen.

loriferegrav fra nyere tid. Den blev tømt for sit fyldsand og delvis opbrudt. Kirkens midtergang var i sin helhed opfyldt med begravelser fra nyere tid. Den stærkt blandede fyldjord i dette område var uden arkæologisk interesse og kunne derfor fjernes ned til en sådan dybde, at jordprofilerne ved begge sider af gangen blev frilagt til undergrundsniveau (fig. 3). I vestfaget blev midtergangen ikke undersøgt, da pladsen her var optaget af orglet. Mørtelgulvet var flere steder gennembrudt af nedgravninger, hvis indhold blev undersøgt og bortgravet.

I jordprofilerne på begge sider af midtergangen sås under mørtelgulvet kulturlag og ældre nedgravninger. Profilerne blev opmålt og beskrevet, hvorefter arealerne på begge sider af midtergangen i flere tempi blev afgravet ned til oprindeligt undergrundsniveau (fig. 4). I de frilagte flader viste der sig forskellige anlægsspor som f. eks. stolpehuller og væggrofter. Et mindre område i skibets nordøstlige del, hvor det middelalderlige mørtelgulv var bedst bevaret, blev efterladt uforstyrret for ikke at fjerne alle kulturspor på stedet.

I forbindelse med undersøgelsen blev den opgravede fyldjord lejlighedsvis soldet, men udbyttet heraf var meget beskedent. Under hele udgravningsforløbet gennemgik amatørarkæologen Ernst Jørgensen jævnligt udgravningsfladerne med metaldetektor, hvorved der fandtes 19 mønter og forskellige andre metalgenstande. I det følgende vil de væsentligste resultater af udgravningen blive omtalt. Det drejer sig om iagttagelser af tre bygværker, som gennem tiden er blevet opført på dette sted: Den eksisterende stenkirke, en ældre trækirke samt en bygning i tre faser tilhørende vikingetidens gård.

Rester af stenkirkens tidlige indretning

Kirkens middelalderlige mørtelgulv var først og fremmest bevaret i skibets østlige halvdel; men det var dog helt opbrudt i et bælte langs syd-væggen (fig. 5). Gulvet var 6-8 cm tykt og havde en mørk, afglattet overflade. Det bestod af en kalkmørtel, som var armeret med tætlagte, håndstore og mindre sten. Visse steder var gulvet delvis opbrudt, så kun dets bundlag var til stede med aftryk af stenarmeringen. I kirkens vestlige del var mørtelgulvet helt fjernet og området præget af adskillige senere forstyrrelser.

Under mørtelgulvet fandtes en glat og hårdtstampet overflade af et jordgulv. Det var sortbrunt, svagt leret og stærkt præget af trækulsstøv og småstykker af trækul. Desuden fandtes i gulvet spredte forekomster af kalk- eller mørtelpartikler. Jordgulvet fremkom ved fladeafrensningen i områder, hvor mørtelgulvet var brudt op (fig. 5), men i profilerne kunne man iagttage, hvorledes det strakte sig overalt under mørtelgulvet. Jordgulvet må opfattes som stenkirkens ældste gulvlag, for det strakte sig hen over alle de ældre bebyggelsesspor på stedet. Direkte på jordgulvet fand-

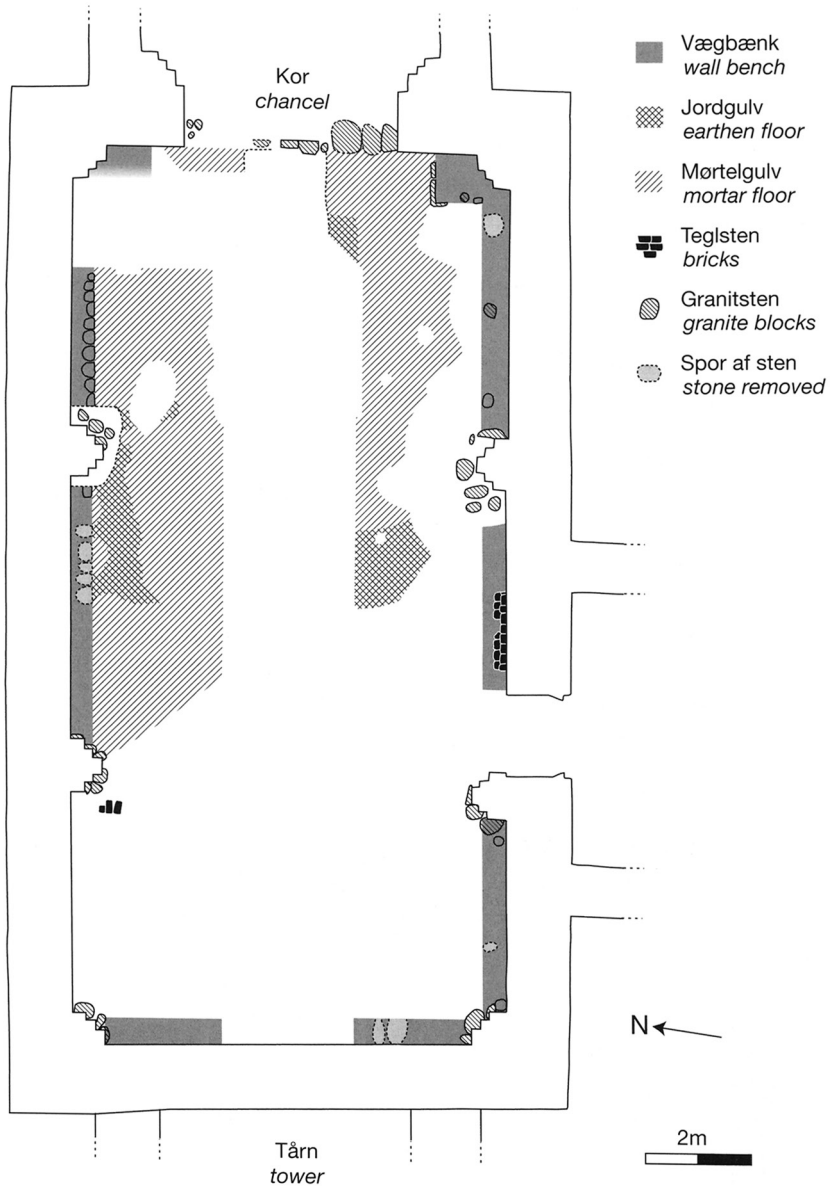

Fig. 5. Plan over kirkeskibet med angivelse af de bevarede rester af stenkirkens oprindelige gulvlag, vægbænke og sidealtre. Tegning: Jørgen Mührmann-Lund.

Plan of the nave showing the best preserved remains of the stone church's original floor, wall benches, and side altars.

tes fire små stykker glas tildels med kantbehugning. De må opfattes som rudeglas fra stenkirken.

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at der et par steder fandtes små sammenhængende flader af et munkestensgulv anlagt væsentligt senere end mørtelgulvet.

Langs skibets ydermure fandtes rester af stenbyggede vægbænke fra kirkens tidligste tid. Kun ved vestfagets nordmur, hvor der oprindeligt har været en indgangsdør, fandt man ingen spor efter vægbænke. Bedst bevaret var vægbænken langs nordmurens østlige del, hvor 10 tilhuggede kridtsten lå med deres fladt tilhuggede forkant i en afstand af 45 cm fra væggen (fig. 6). Stenene hævede sig her 5-6 cm over mørtelgulvet, og de har udgjort det nederste af bænken stenskitter, for bag og tildels ovenpå dem sås flager af mørtel med stenspor fra et højereliggende skifte. Bag bænken "facadesten" indeholdt denne mørtel flere afsprængte granitstykker og almindelige granitsten. Kridtstenenes overflade bærer talrige spor efter tilhugning. Vægbænkene har været beklædt med et mørtellag, hvoraf der sås rester nederst på facadestenene. Kirkens mørtelgulv løber hen til denne facademørtel, og gulvet er således anlagt senere end bænkene. Til gengæld kunne det iagttages, at jordgulvet løb ind under vægbænken. Man kan forestille sig, at det faststampede jordgulv er dannet under selve kirkebyggeriet, og i umiddelbar fortsættelse heraf er så vægbænkene opført.

Ved triumfvæggens sydlige del sås rester af et sidealter (fig. 5). Det har været opmuret på et solidt kampestensfundament, og på nordsiden ind

Fig. 6. I kirkens nordøstre hjørne fandtes de bedst bevarede rester af de oprindelige vægbænke. Foran bænken ses mørtelgulvet.
Foto: Aaman Sørensen.

The best surviving remains of the wall benches were found in the NE corner. In front of the bench can be seen the mortar floor.
Photo Adman Sørensen.

mod midtergangen var der bevaret et par af de nederste sten fra selve alteret. Herpå fandtes rester af et mørtellag, der har dækket alteret på samme måde, som også vægbænkene var dækket af mørtel. På den tilsvarende plads ved den nordlige del af triumfvæggen sås svage rester af en stenopbygning, der må opfattes som rester af et lignende sidealter. Området her var dog stærkt forstyrret af den moderne kaloriferegrav.

Trækirken

Under stenkirkens gulvlag fremkom der spor af en bygning, der må tolkes som en ældre kirke opført af træ. Denne trækirke gav sig først og fremmest til kende ved et system af seks store, ensartede stolpehuller, tre langs stenkirkens nordvæg og tre langs sydvæggen (fig. 7). Nedgravningerne til disse stolpehuller udgik fra et niveau umiddelbart under stenkirkens mørtel- og jordgulv, der tydeligt dækkede dem. Stolpehullerne havde en diameter på omtrent en meter og var gravet ned til en dybde af ca. en meter under stenkirkens mørtelgulv. I stolpehullerne nr. 1-4 kunne man se tydelige stolpespor med mere løs fyld, der var bemærkelsesværdig ved sit indhold af kalkpuds. Stolpehul nr. 5 var stærkt forstyrret af en yngre nedgravning, så kun den nederste del var bevaret, og et stolpespor kunne derfor ikke iagttages her. Også stolpehul nr. 6 var stærkt forstyrret af flere senere nedgravninger, men der blev dog bemærket et porøst midterparti, der må opfattes som et stolpespor.

Den kalkpuds, der fandtes i stolpesporene, fremkom også andre steder, og den er af en meget speciel art. Der blev fundet tusindtallige stykker af den i størrelser, der varierer fra håndstore flager til ganske små partikler, som ikke kunne indsamles. De er næsten allesammen bemalet på forsiden, hovedsageligt med røde og gule okkerfarver (fig. 8), men brudstykkerne er dog for små til, at bestemte motiver hidtil har kunnet erkendes. På bagsiden har næsten alle pudsstykkerne spor af et spinkelt vidjefletværk, og i visse tilfælde ses også aftryk af træplanker (fig. 9 og 10). Pudsstykkerne kan umiddelbart opfattes som vægpuds, og dette understøttes af, at de i særlig grad fandtes i en smal bræmme mellem stolpehullerne 1-3. Også ved stolpehullerne 4-6 i sydsiden sås en fundkoncentration, der dog var mindre markant pga. de senere forstyrrelser i dette område. Kirkerummets trævægge må således have været påført et pudslag fæstet til væggen ved hjælp af et vidjefletværk. Kalkmaleri på pudsede vægge er jo velkendt fra stenkirkerne, men det er ikke set før i forbindelse med trækirker. Bygherren i Lisbjerg har øjensynligt villet skabe et kirkerum, som man kendte dem fra stenkirkerne først og fremmest ude i Europa, men også i enkelte tilfælde herhjemme. Det er nærliggende i denne forbindelse at tænke på den ældste domkirke i Århus, som blev opført i slutningen af 1000-årene. I dens bevarede krypt ses stadig svage spor af sådanne tidlige kalkmalerier (Danmarks Kirker, Århus amt, 1090).

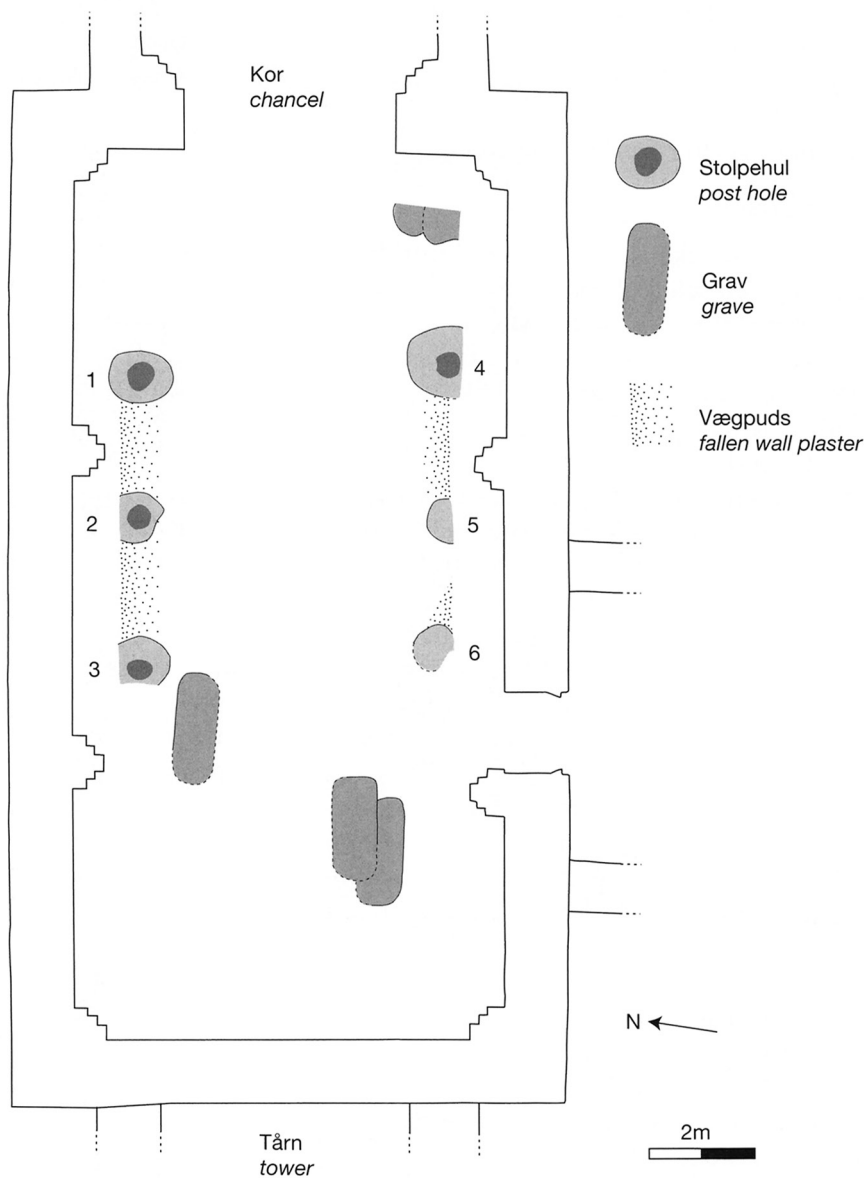

Fig. 7. Oversigtsplan med sporene efter trækirken. Ved de to stolperækker, der angiver vægforløbene, fandtes koncentrationer af bemalt vægpudd. Øst og vest herfor var der grave, der antages at tilhøre trækirken. Tegning: Jørgen Mührmann-Lund.

General plan giving the traces of the wooden church. Along the two rows of posts that show the line of the walls were found concentrations of painted wall plaster. East and west of this were graves that are thought to have belonged to the wooden church.

Fig. 8. Fire stykker af trækirkens vægpuds med kalkmaleri.
Foto: Roberto Fortuna.

Two pieces of painted wall plaster from the wooden church.
Photo Roberto Fortuna.

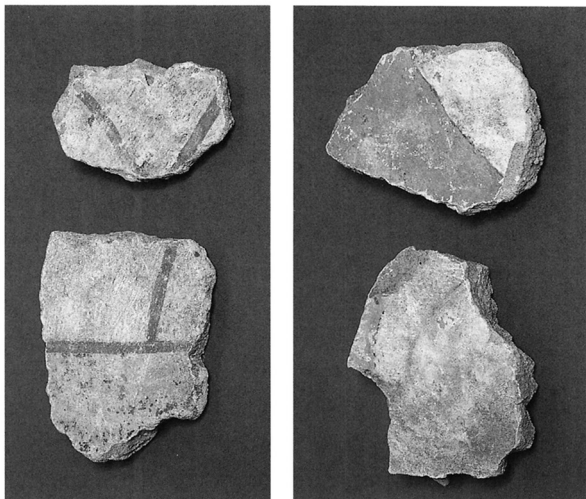

Fig. 9. Bagsiden af to stykker vægpuds med aftryk af vidjefletværk. Foto: Roberto Fortuna.

The backs of two pieces of wall plaster with impressions of woven wattling.
Photo Roberto Fortuna.

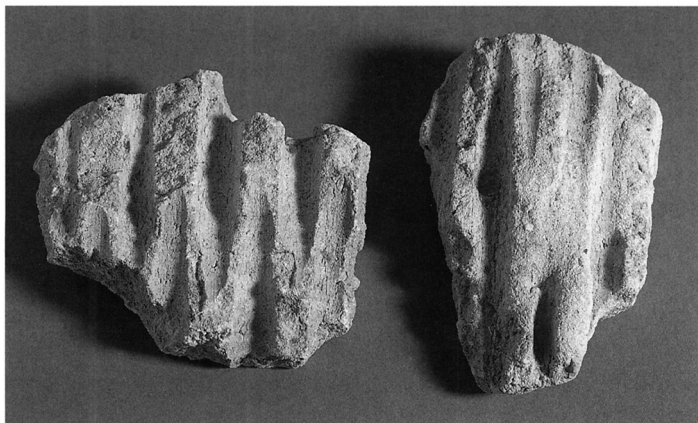

Fig. 10. Bagsiden af vægpuds med aftryk af træplanke. Foto: Roberto Fortuna.

Back of wall plaster with impressions of wooden planking. Photo Roberto Fortuna.

Da trækirken i Lisbjerg blev nedbrudt, har man åbenbart trukket stolperne op af jorden, og hullerne de efterlod er så blevet opfyldt af jord med det nedfaldne vægpuds, der hovedsageligt lå koncentreret langs vægforløbet. Brudstykkerne af pudslaget, der som nævnt fremkom i store mængder, dukkede op overalt i udgravningen og var iblandet fylden i næsten alle de senere nedgravninger. Ialt blev der opsamlet omkring 40 kg af dette vægpuds. Dog var det påfaldende, at fylden i stenkirkens fundamentsgrøft ikke indeholdt et eneste af de utallige pudsstykker. Dette må betyde, at opførelsen af stenkirken må være påbegyndt, endnu inden trækirken blev nedrevet. Den nære sammenhæng mellem de to bygningsværker understreger i sig selv, at også træbygningen må være en kirke. Dette fænomen, at opførelsen af stenkirken påbegyndes inden den foregående trækirke er nedrevet, kendes også andre steder fra (Møller og Olsen 1961, 48).

Blandt de mange begravelser, der blev påtruffet ved udgravningen, var der et fåtal, som synes at tilhøre trækirkens tid (fig. 7). Først og fremmest drejer det sig om to grave i stenkirkens sydøstlige hjørne. Kun den vestlige del af disse to grave kunne frilægges, men derved fremkom de gravlagtes kranier. Heraf fremgik det klart, at begge graves østender må være gennemskåret af triumfvæggens fundamenter, og desuden var den sydligste grav overlejret af stenkirkens sidealter. Tre grave i kirkens vestlige del kan muligvis også tilhøre trækirken, for i modsætning til alle de omkringliggende grave fandtes der ikke i deres fyld kalk- eller mørtelpartikler, der ellers kendetegner alle nedgravninger efter stenkirkens opførelse.

Sammenfattende tyder iagttagelserne på, at træbygningen med de seks store stolpehuller må være en kirke. For det første er den helt og holdent orienteret som stenkirken, der tilmed er opført mens træbygningen endnu stod her, hvilket understreger den nære forbindelse mellem de to bygningsværker. For det andet er der begravelser, der tyder på tilstedeværelsen af en kirkegård forud for stenkirken. For det tredje kan træbygningens indvendige pudsbeklædning med kalkmalerier tages som udtryk for, at man har villet efterligne tidens stenkirker.

Trækirken har haft en bredde på ca. seks meter, men på grund af voldsomme forstyrrelser i både øst og vest kunne længden ikke afgøres med sikkerhed. Hvis man antager, at de omtalte tidlige grave har ligget udenfor trækirken, kan skibets længde maksimalt have været omkring otte meter. Dertil kommer så kirkens kor, der slet ikke blev påvist.

Bygninger forud for trækirken

Foruden sporene af trækirken fandtes der også levn af endnu ældre bygninger på stedet. Det drejer sig om to meterdybe væggrøfter og en række af fire usædvanligt store stolpehuller (fig. 11). Mens trækirkens stolpehul-

ler havde deres udgangsniveau umiddelbart under stenkirkens ældste gulvlag, så synes nedgravningerne til de tre nævnte vægforløb at være dækket af et 30-40 cm tykt kulturlag beliggende mellem stenkirkens gulvlag og stedets oprindelige overflade. De to væggrøfter og stolperækken forløb parallelt og havde en indbyrdes afstand på en meter. Det er bemærkelsesværdigt, at de tre vægforløb ligger skråt i forhold til sten- og trækirkens længderetning. Til gengæld forløber de parallelt med nord-

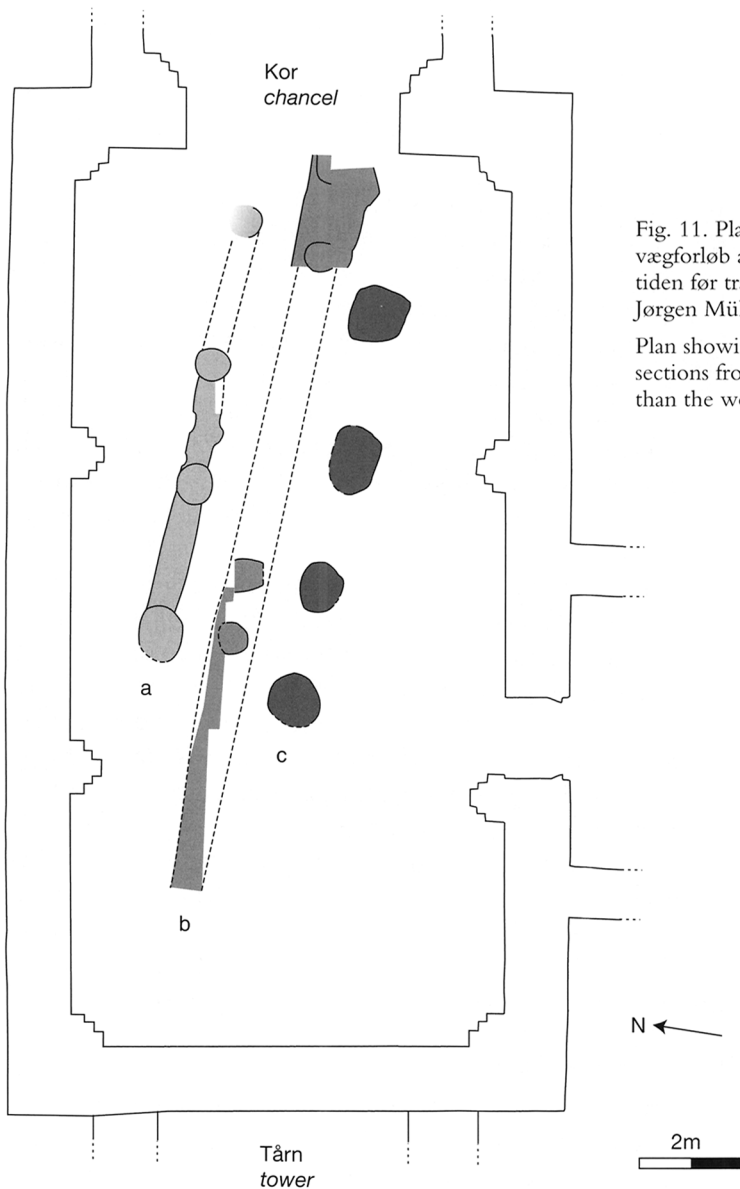

Fig. 11. Plan med de tre vægforløb af bygninger fra tiden før trækirken. Tegning: Jørgen Mührmann-Lund.

Plan showing the three wall sections from buildings older than the wooden church.

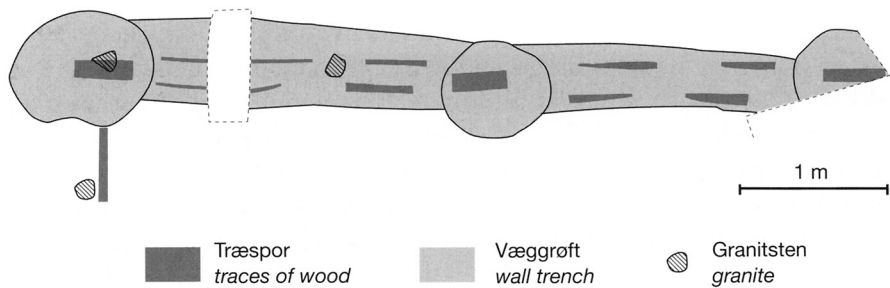

Fig. 12. Væggroft a med spor af dobbelt plankevæg og tagbærende stolper. Tegning: Jørgen Mührmann-Lund.

Wall trench a with indications of a double plank wall and roof-bearing posts.

Fig. 13. Væggroft a med de bevarede plankespor. Set fra øst. Foto: Aaman Sørensen.

Wall trench a with surviving traces of planks, seen from E. Photo Adman Sørensen.

hegnet i det omgivende gårdsanlæg og de tilhørende langhuse. Denne overensstemmelse i orientering må betyde, at disse bygningslevn har tilhørt gårdsanlægget.

Vægforløbet a kunne påvises over en strækning på ni meter. Den vestlige del kunne over en strækning på seks meter frilægges i sammenhæng, hvorved der fremkom mange konstruktionsdetaljer (fig. 12-13). Væggrøften var en halv meter bred, og med 2,5 meters mellemrum havde den kraftige stolpehuller med tydelige spor efter omhyggeligt tilhuggede

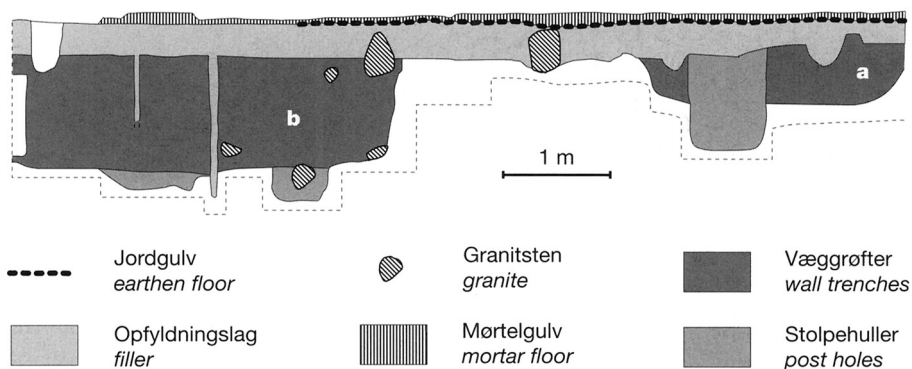

Fig. 14. Langsgående profil ved midtergangens nordside. Profilen forløber næsten på langs gennem væggrofterne a og b. Tegning: Jørgen Mührmann-Lund.

Section along north side of the aisle. The section nearly runs down the middle of wall trenches a and b.

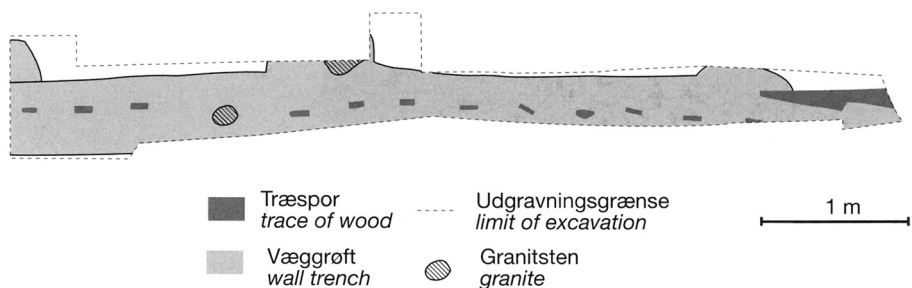

Fig. 15. Væggroft b med spor efter nedbankede pæle samt yderst til højre spor af et par tætstillede vægplanker. Tegning: Jørgen Mührmann-Lund.

Wall trench b with traces of hammered in stakes and on the extreme right of a pair of closely spaced wall planks.

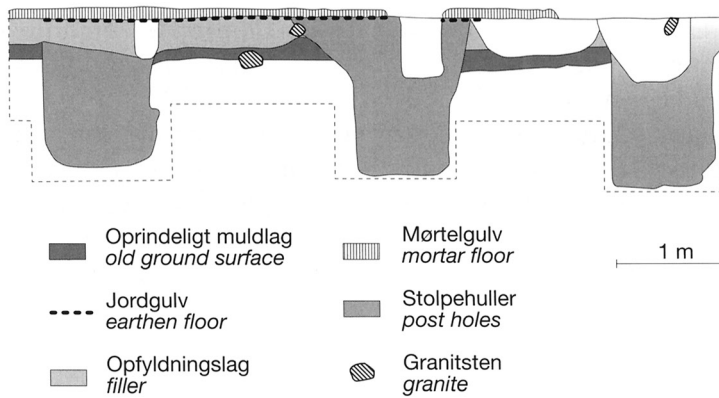

Fig. 16. Langsgående profil ved midtergangens sydside med tre stolpehuller i vægforløbet c. Vægforløbets vestligste stolpehuller er beliggende uden for profilet. Tegning: Jørgen Mührmann-Lund.
 Section along the south side of the aisle with three postholes from wall c. The western posthole was not in the line of the section.

stolper, der málte ca. 40 x 15 cm. De må opfattes som tagbærende stolper anbragt i vægforløbet. Mellem stolpehullerne sås i væggroften spor efter en dobbelt plankevæg med parvist anbragte planker lidt forskudt i forhold til hinanden. Vægplankerne har været 40-50 cm brede og omkring 5 cm tykke. I grøftens vestlige del havde de et rektangulært tværsnit, hvorimod plankerne i den østlige del havde et kileformet tværsnit, hvil-

Fig. 17: Tværsnit gennem det østligste af de store stolpehuller i vægforløb c.
 Section across the more easterly of the large postholes in wall c.

ket tyder på, at der er tale om radiale kløvede planker. Væggroften var ført ned til en dybde af 80 cm under stenkirkeens mørtelgulv, hvorimod de kraftige stolpehuller nåede ned til en dybde af 120 cm (fig. 14). Det østligste af de kraftige stolpehuller i vægforløbet blev påvist under kalorigeregraven, hvorimod selve væggroften var bortgravet i dette område. Ved det stolpehul, som mod vest afslutter væggroften, udgik der en nedgravning i retning mod syd, og den kan måske tolkes som en vinkelret videreførelse af vægforløbet, så bygningen kan have haft et hjørne her. Der var dog ikke mulighed for at afgøre, om væggroften evt. fortsatte længere mod vest, da området her var forstyrret af senere nedgravninger bl. a. et af trækirkeens stolpehuller, som helt klart gennemskar groften.

Væggroft b kunne følges over en strækning på 14,5 m strækkende sig fra triumfvæggen i øst indtil kun to meter fra kirkeskibets vestgavl. Over en seks meter lang strækning var forløbet dog afbrudt af kalorigeregraven og nogle af midtergangens dybtstikkende begravelser. Væggroften var ført ned til en dybde af 130-140 cm under stenkirkeens mørtelgulv (fig. 14). Dens vestlige del var ca. 50 cm bred, hvorimod østdelen ved triumfvæggen havde en bredde på ca. en meter, hvilket måske skal sættes i forbindelse med en genopgravning. I de velbevarede dele af groften var der med 1,50 meters mellemrum stolpehuller efter tagbærende stolper. I alt kunne der påvises fire af disse stolpehuller, som var gravet 40 cm dybere end væggroftens bund. Udover disse spor efter tagbærende stolper blev der i groftens vestlige del iagttaget et særpræget fænomen i form af en række pælehuller (fig. 15). Der var tale om ret spinkle pæle, 10 cm brede og knap 5 cm tykke. De forløb nogenlunde midt i groften med en indbyrdes afstand på omkring 30 cm. I enkelte tilfælde kunne de i profilvæggen ses som overordentligt lange pælespor, der stak lige så dybt som groftens stolpehuller. Ved udgravningen fremstod de enten som helt jordfrie huller eller med en meget porøs fyld. Måske kunne man tolke disse pælespor som levn af løse fjederplanker tilhørende en stavvæg. Iagttagelsesforholdene var vanskelige, men i et enkelt tilfælde kunne det konstateres, at et sådant pælespor fortsatte ned i undergrunden som tegn på, at pælene har været banket ned (fig. 14). Tilsvarende konstruktionsstræk er iagttaget ved udgravning af hustomter i Lejre og på Stevns (Christensen 1991, 41 f og Tornbjerg 1997, 9 f). Det virker imidlertid ejendommeligt, at disse spinkle pælespor blev fundet helt intakte, når der ivotrigt kun et enkelt sted fandtes spor af væggenes planker (fig. 15).

Et tredje vægforløb markerede sig i form af stolpehuller rækken c, der gav sig til kende med fire store stolpehuller i et skråt forløb gennem kirkeskibet (fig. 11). De fire stolpehuller var ensartede, og stod med en indbyrdes afstand af 2,5 m. De var ca. en meter i diameter og ført ned til en dybde af omtrent 1,50 meter under mørtelgulvet (fig. 16-17). Fylden i stolpehullerne var stærkt spættet og bestod af lyst undergrundssand og

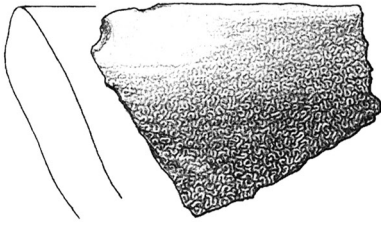
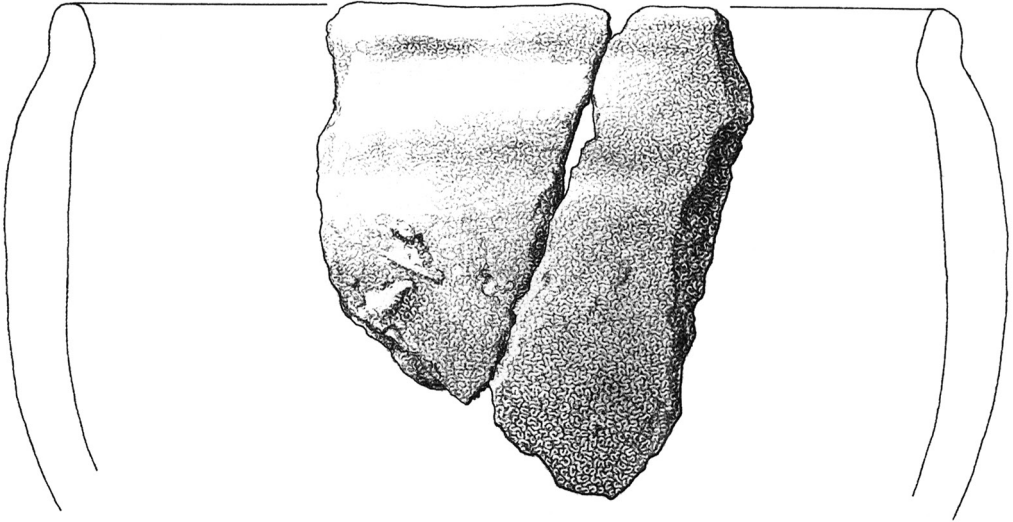

Fig. 18. To potteskår af vikingetidstype fra vægforløbene b og c.

Tegning: Jørgen Mührmann-Lund. 1:1.

Two sherds of Viking type from wall sections b and c.

partier af brunligt, humøst sand. Spredt i fylden sås trækulsnister og små rødbrændte lerpartikler. Den stærkt blandede fyld og fraværet af egentlige stolpespor må tages som udtryk for at stolperne er fjernet ved genopgravning. Mens væggrøfterne a og b tydeligvis var overlejret af et 30-40 cm tykt kulturlag beliggende umiddelbart under stenkirkens gulvlag, så var forholdene mere uklare ved stolperækken c. Iagttagelserne ved det midterste af de tre stolpehuller, der ses i profilen fig. 16, kunne tyde på et udgangsniveau helt oppe ved stenkirkens gulvlag, men det må betones, at iagttagelsesforholdene var meget vanskelige, og udgangsniveauet kunne derfor ikke afgøres med fuld sikkerhed.

Som tidligere nævnt tyder vægforløbenes orientering på, at de stammer fra bygninger, der har tilhørt det tidligere påviste gårdsanlæg fra slutningen af vikingetiden. Dette stemmer da også overens med de få potteskår af vikingetidstype, der fandtes i vægforløbene b og c (fig. 18). Væglinjerne, der forløb parallelt og med en indbyrdes afstand på kun ca. en meter, opfattes som tre bygningsfaser af det samme hus, der med sin placering midt i gårdsanlægget, kan tolkes som gårdens hovedbygning.

Det kunne naturligvis tænkes, at stolperækken c var spor af de indre tagbærende stolper fra en af de bygninger, der markeres af væggrofterne a eller b. Imidlertid har disse væggrofter selv spor af kraftigt tømmer, der tolkes som tagbærende stolper. Denne byggeskik med de tagbærende stolper placeret ude i væglinjen er netop karakteristisk for den sene vikingetid, som gården tilhører. De meget kraftige og dybe væggrofter og stolpehuller tyder på en statelig bygning, der har været det store gårdsanlæg værdig. De tre faser viser, at bygningen har eksisteret i en lang årrække, og det stemmer godt overens med, at også gårdsanlæggets imponerende palisadehegn har fungeret gennem længere tid og er blevet fornyet et par gange.

Sammenfatning og tolkning

Som det vil være fremgået, har de omtalte Lisbjergudgravninger afsløret, at der forud for den eksisterende stenkirke har været to bygningskomplekser på stedet, dels en umiddelbart foregående trækirke og dels et endnu ældre gårdsanlæg. For en tolkning af anlæggene er det nødvendigt at se på de dateringsmæssige forhold ved de tre bygningskomplekser.

Det store, indhegnede gårdsanlæg er på grundlag af hustyperne blevet henført til 1000-årene (Jeppesen og Madsen 1990, 304). Det drejer sig om de tre langhuse, der blev påvist ude ved hegnet (jvf. fig. 2). Husene er karakteristiske ved deres kun svagt buede langvægge og manglen på ydre støttestolper. Et af husene havde indre tagbærende stolper, hvori- mod de to andre manglede sådanne stolper. Hustypen med indre tagbærende stolper kendes fra hele vikingetiden, men dens hyppighed falder i løbet af 1000-årene, og efter 1100 er den sjælden. Hustypen uden indre tagbærende stolper, hvor taget har været båret af selve vægkonstruktionen, hører derimod til i slutningen af vikingetiden og den tidlige middelalder. Mest almindelig er den i perioden 1050-1150 (Skov 1994, 140 f). Kombinationen af disse to hustyper synes at placere gårdsanlægget i 1000-årene eller senest omkring 1100.

For trækirkens vedkommende foreligger der ikke nogen daterende fund af arkæologisk eller naturvidenskabelig art. Fundforholdene viser imidlertid, at den skal placeres i tidsrummet efter nedrivningen af gårdsanlæggets hovedbygning og inden stenkirkens opførelse. Man ved ikke nøje, hvornår stenkirken i Lisbjerg er opført, men generelt menes den at være rejst omkring 1150 (Danmarks Kirker, Århus amt, 1426). Murværket består af tre forskellige materialer: kridt, frådsten og granit. Denne materialekombination er karakteristisk for en række østjyske kirker (Danmarks Kirker, Århus amt, s. 1390), og anvendelsen af frådsten anses almindeligvis for at være et tidligt træk indenfor det romanske kirkebyggeri. I Tamdrup kirke ved Horsens har man anvendt frådsten sammen med al, og ved dendrokronologiske undersøgelser har den kunnet dateres

til de første årtier af 1100-årene (Græbe 1991, 34). En tilsvarende datering af Lisbjerg kirke til tidligt i 1100-årene kan også komme på tale, hvis man opfatter det gyldne alter som fremstillet til kirken, for alteret er inden for de senere år blevet dendrokronologisk dateret til ca. 1135 (Bonde et al. 1993, 312).

På baggrund af gårdsanlæggets og stenkirkens dateringer kan trækirken således dateres til slutningen af 1000-årene eller tiden omkring 1100. I den forbindelse kan det nævnes, at det gyldne alters store krucifiks på kunsthistorisk grundlag opfattes som et halvt århundrede ældre end selve alteret (Christiansen 1968, 14*). Krucifikset henføres dermed til slutningen af 1000-årene, og hvis det har tilhørt trækirken, må denne være opført før 1100.

De anførte dateringer giver mulighed for en vis samtidighed mellem gård og kirke i slutningen af 1000-årene, hvor kirken således kan være opført inde midt i det store gårdsanlæg. Noget kan imidlertid også tale for, at gårdsanlægget er blevet sløjfet i forbindelse med opførelsen af kirken. Det kan ihvertfald konstateres, at gårdens hovedbygning er nedrevet forud for trækirkens opførelse. Desuden er trækirkens længderetning som tidligere nævnt drejet lidt i forhold til gårdsanlæggets orientering, og det kan måske tages som udtryk for, at gårdsanlægget var sløjfet, da trækirken blev opført. Under alle omstændigheder er gård og kirke dog tidsmæssigt så snævert forbundne, at der må være en sammenhæng imellem dem.

Der kan ikke være tvivl om, at det store og pompøse gårdsanlæg har været ejet af en betydningsfuld person, en af tidens stormænd. Udgravningsresultaterne viste, at gården lå alene lige øst for den gamle vejføring nordpå fra Århus, hvorimod den øvrige landsby på grundlag af rekognosceringsfund antages at have ligget vest for dette vejforløb. Måske har der til gården hørt en vandmølle, for ved Lisbjergbakkens fod løber Egåen, hvor der i nyere tid over en strækning på kun to kilometer har ligget tre vandmøller. Desuden er der ved Kærbygård ca. to kilometer sydvest for Lisbjerg påvist levn af en vandmølle, der dendrokronologisk synes at kunne dateres til de første årtier af 1100-årene (Jørgensen 1992, 175). Lisbjerggårdens høje status understreges af det omgivende hegn, der i sammenligning med andre af vikingetidens gårdsanlæg var af usædvanlig kraftig konstruktion. Udgravningen viste, at det var et solidt nedgravet palisadehegn bestående af tætstillede planker, der yderligere var forstærket af kraftige støttestolper. Hegnet har således nærmest forsvarsmæssig karakter, men den kraftige konstruktion skal nok snarest opfattes som udtryk for, at man har villet markere gårdens høje status. Fra historisk side har Henrik Larsen allerede i 1934 påpeget, at de matrikulære forhold ved kirken var ejendommelige, og han udledte deraf, at her oprindeligt har ligget en storgård, som siden er blevet opdelt (Larsen 1934). Fra historisk tid kendes ingen hovedgård i Lisbjerg, men ved undersøgelser i

Skåne er det blevet påpeget, at de tidlige storgårde i landsbyerne ofte senere er blevet opdelt og kun kan spores gennem undersøgelser af jordfordelingen (Riddersporre 1989,136).

Med sin beliggenhed i Lisbjerg, der var hovedbyen i det store Lisbjerg herred, kan stormandsgården have haft administrative funktioner. Herredsindelingen er bevidnet første gang i 1085, men er antagelig væsentligt ældre, og gårdens ejer kan derfor tænkes at have udøvet magt og myndighed i hele Lisbjerg herred, der oprindeligt strakte sig ca. 25 km mod nordøst langs Århusbugten helt ud til Kalø og Thorsager. Med sin magtfulde position var det naturligt, at det blev storgårdens ejer, der tog initiativet til rejsningen af en kirke i Lisbjerg, da kristendommen i løbet af 1000-årene for alvor bredte sig og medførte kirkebyggerier overalt i landet. Dette tidlige kirkebyggeri omtales i 1070'erne af Adam af Bremen, som nævner, at der rejses kirker alle vegne, og at der i Skåne er 300 kirker, på Sjælland halvt så mange og på Fyn en tredjedel. Der har næsten udelukkende været tale om trækirker, og deres opførelse skal utvivlsomt ses i sammenhæng med, at Svend Estridsen omkring 1060 organiserede kirken i Danmark og inddelte landet i otte bispedømmer. Kongen, bisperne og de lokale stormænd har været kirkernes bygherrer (Nyborg 1986, 28 f og 34 f). Tilsvarende forhold kan også iagttages i Norge (Skre 1995, 171 ff). Med tiendeafgiftens indførelse kort før 1135 blev der økonomisk mulighed for at erstatte trækirkerne med nye kirker opført af sten; flere kunne bygges, og dermed opstod i tidlig middelalder den sognestruktur, som stort set stadig kendetegner landet (Blåberg 1992, 25 ff).

Lisbjergudgravningernes påvisning af en trækirke anlagt direkte ovenpå vikingegårdens hal giver anledning til overvejelser, om der her kan være tale om en tilstræbt kultkontinuitet mellem hedenskab og kristendom. Tidligere var det en udbredt opfattelse, at de ældste kirker bevidst var anlagt oven på hedenske templer eller gudehov, men i en omfattende undersøgelse har Olaf Olsen senere understreget, at dette ikke holder stik. Arkæologisk har sådanne specielle kultbygninger ikke kunnet påvises, og det antages derfor, at de hedenske kultceremonier hovedsageligt er foregået i stormandsgårdens hal eller ude i naturen (Olsen 1966, 100 ff og 182 ff, samt Olsen 1995, 70 ff). Nye fund fra Skandinavien viser, at enkelte kirker faktisk er blevet rejst på steder, hvor hedensk religionsudøvelse har fundet sted, men af fundene fremtræder der dog ikke noget klart billede af disse kultpladsers karakter (Gräslund 1992, 131 f). I modsætning hertil har Lisbjergudgravningerne givet indblik i det miljø, hvor kirkebyggeriet fandt sted. Det drejer sig tydeligvis om en stormandsgård, og vi kan forestille os, at Lisbjerggårdens ejer som områdets magtfulde person i tiden før kristendommens endelige sejr har forestået den hedenske kultudøvelse i sin hal. Som tidligere omtalt er sporene af denne hal fundet i form af de store og dybe væggrofter under trækirken.

I Lisbjerg kunne der således være tale om kultkontinuitet forstået på den måde, at man bevidst har placeret trækirken lige ovenpå det gamle kultsted, stormandens hal. Det er dog tvivlsomt, om man skal tolke udgravningsresultaterne på denne håndfaste måde. Havde dette været det væsentlige ledemotiv for placeringen af de ældste kirker, burde det være påvist ved talrige andre kirkeudgravninger. Når kulten i Lisbjerg fortsætter på samme sted også efter kristendommens indførelse, må det tages som udtryk for, at gårdens ejer har fastholdt sin position som ansvarlig for religionsudøvelsen. Det væsentlige i denne sammenhæng har næppe været kultpladskontinuiteten, men snarere magtkontinuiteten, der tilsyneladende rækker op i middelalderen, hvor stenkirken med dens gyldne alter også i 1100-årene synes at afspejle en stormand som bygherre.

Indtil videre er fundbilledet fra Lisbjerg enestående. Andre steder i landet er der også nær de eksisterende kirker fundet vikingetidsbebyggelser, der må antages at have stået bag de tidligste kirkebyggerier (Schjørring 1991, 16ff); men det bemærkelsesværdige ved Lisbjergfundet er, at kirken ligger placeret inde midt i det store gårdsanlæg. Dette understreger, at kirken har sin oprindelse i gården, som stormanden må antages at være fraflyttet samtidig med eller kort efter kirkens etablering.

Af skriftlige kilder fra 1400-årene fremgår det, at Lisbjerg i middelalderen var ejet af Århusbispen, og vi har derfor tidligere fremsat det forslag, at Lisbjeggården oprindelig kan have været en kongsgård, som er blevet overdraget til bispesædet, da Svend Estridsen omkring 1060 gjorde Århus til stiftsby. I 1604 bringer Arild Huitfeldt i en omtale af Århus bispestol den oplysning, at Århus i 1102 blev flyttet fra Lisbjerg til dens nuværende beliggenhed. I dag ved man, at Århus opstod på dens nuværende plads allerede omkring 900, men måske ligger der den kerne af sandhed i Huitfeldts oplysning, at det var bispesidens, der i 1102 flyttede fra Lisbjerg til Århus efter færdiggørelsen af byens ældste domkirke (Jepesen og Madsen 1990, 307). Ifølge det fremsatte forslag kan trækirken således være opført af kongen eller bispen og gårdsanlægget være sløjftet efter bispens flytning til Århus. Senere kan biskoppen så i Lisbjerg have opført stenkirken med dens fornemme gyldne alter. Udgravningsresultaterne er forenelige med et sådant hændelsesforløb; men klarhed giver hverken de arkæologiske eller skriftlige kilder.

LITTERATUR

- Blaaberg, Claus 1992: Sognedannelsen i dansk middelalder. Skov- og Naturstyrelsen 1992.
Bonde, Niels et al. 1993: Dendrokronologiske dateringsundersøgelser på Nationalmuseet 1992, i *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1992. København 1993.
Christensen, Tom 1991: *Lejre – syn og sagn*. Roskilde Museums Forlag 1991.
Christiansen, Tage E. 1968: Fyrretyve aar. Tillæg til genudgivelse af Poul Nørlund: *Gyldne Altre*. Wormianum 1968.

Danmarks Kirker, Århus Amt.

- Græbe, Henrik 1991: Kirkebygningen, i Ole Schiørring (red.): *Tandrup, kirke og gård*. 1991.
- Gräslund, Anne-Sofie 1992: Kultkontinuitet – myt eller verklighet?, i Bertil Nilsson (red.): *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Uppsala 1992.
- Hvass, Steen 1980: Vorbasse. The Viking-age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* Vol. 50 1979 (1980).
- Jeppesen, Jens og H. J. Madsen 1990: Stormandsgård og kirke i Lisbjerg. *Kuml* 1988-89 (1990).
- Jørgensen, Anne Bloch 1992: Kærbygård Mølle, i *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1991. København 1992.
- Larsen, Henrik 1934: Lisbjerg Sogn i Fortiden. *Aarbøger ugivne af Historisk Samfund for Aarhus Stift* XXVII, 1934.
- Møller, Erna og Olaf Olsen 1961: Danske trækirker. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961.
- Nyborg, Ebbe 1986: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. *Hikuin* 12, 1986.
- Olsen, Olaf 1966: Hørg, hov og kirke. *Aabøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1965. København 1966.
- Olsen, Olaf 1995: “Hørg, hov og kirke” – 30 år efter, i Hans-Emil Lidén (red.): *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Oslo 1995.
- Riddersporre, Mats 1989: Lantmåterihandlingar, runstenar och huvudgårdar, i Hans Andersson och Mats Anglert: *By, huvudgård och kyrka*. Stockholm 1989.
- Schiørring, Ole 1991: *Tandrup, kirke og gård*. 1991.
- Skov, Hans 1994: Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. *Hikuin* 21, 1994.
- Skre, Dagfinn 1995: Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen i Norge, i Hans-Emil Lidén (red.): *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Oslo 1995.
- Tombjerg, Svend Åge 1997. Fra gubbernes verden. *Skalk* 1997 nr. 3..

RESUMÉ

A Wooden church and Big Man's Hall at Lisbjerg

In recent years it has often been asserted in Denmark that it was powerful families, not parish congregations, that were responsible for early church building. The majestic church at Lisbjerg, close north of Århus (fig. 1) was built in the 12th century of tuffstone, limestone and granite, and in it stood until 1867 the golden altar which is now one of the finest works of Romanesque art in the National Museum in Copenhagen. The golden altar and Romanesque wall paintings suggest that this village church may have had an aristocratic background, but no aristocratic seat was known in Lisbjerg in recent times that could explain why this should be so.

In 1989 Forhistorisk Museum Moesgård excavated just outside the church graveyard to see if there were any traces of a manorial farm from the time when the church was built. The excavation has already been

described (Jeppesen and Madsen 1990). In brief, traces were found of a large farmstead with its buildings and a strong palisade fence surrounding the church (fig. 2). However the houses, boundaries and archaeological finds showed that the three phases of the farm dated from the 11th century and were therefore a century older than the church. In view of its placing in the middle of the farm enclosure it was obvious to suggest that under the existing church lay the remains of an earlier wooden church, providing a chronological link between the farm and the church.

In 1994 there came an opportunity to test this hypothesis when the inside of the nave was to be renovated. An excavation was carried out as a collaboration between the National Museum and Forhistorisk Museum Moesgård, in the course of which almost the whole nave was excavated in several stages

(fig. 3-4). Information was obtained about three buildings - the existing stone church, an older wooden church, and a three-phase building belonging to the 11th century farm. From the early stages of the stone church were found an earthen and a mortar floor, traces of stone-built benches along the outer walls and of side altars on the south and north parts of the chancel wall (fig. 5-6).

Directly under the floor of the stone church were found traces of an older wooden church, seen mostly as an arrangement of six large, mutually similar postholes, three along the northern and three along the southern wall of the stone church (fig.7). In most of the holes the position of the post itself was clearly to be seen. These buried posts carried the roof of the wooden church, and were also part of its wall construction.

It was a remarkable wooden church, for the inner side of its walls had been covered with lime plaster painted mainly in red and yellow (fig.8). On the back of the plaster could be seen impressions of wickerwork, and in some cases of wooden planks (fig.9-10). With the white, painted walls it was clearly the founder's intention to create a church interior recalling those already familiar from contemporary stone churches. The lime plaster was preserved in the form of innumerable small fragments, especially along the course of the wooden church's walls. Fragments were also scattered throughout later deposits including pit fills, but it was striking that not a single piece was present in the stone church's foundation trenches. This means that the building of the stone church began before the wooden church was demolished.

A few of the many graves found during the excavation appear to be from the time of the wooden church (fig.7). This applies especially to two graves in the SE corner of the stone church, which were cut by the stone church's foundations and the side altar.

The width of the wooden church had been ca. six meters, but owing to serious disturbances in both the east and west its length could not be determined, and it was never established whether it had a choir.

Under the wooden church were traces of still older buildings. These were two very deep wall trenches and a row of four unusual-

ly large postholes (fig.11-17). A 30-40 cm thick occupation layer between the old ground level and the floor of the stone church appeared to overlie these features. This was clear in the case of wall trenches a and b, but conditions were less clear for posthole row c. The wall trenches and the row of posts ran at an angle to the long axes of both the wooden and the stone church, but parallel with the northern fence of the surrounding enclosure and the long houses associated with it. The agreement in orientation must indicate that these remains of older buildings under the church had belonged to the farmstead.

Wall trench a (fig.12-13) was half a meter wide and at intervals of 2.5 m had postholes with clear traces of shaped posts in them. Between these roof-bearing posts were traces of a double plank wall. Also wall trench b (fig.11) had been a half meter wide, but its eastern part is distinctly wider, apparently because it had been redug. In the well preserved parts of the trench there was 1.5 m between the holes belonging to roof supporting posts. No traces of the wall could be identified, but in the western part of the trench there were traces of some curious, slender and very deep stakes at intervals of 30 cm (fig.15 and 14). Wall c was represented by four large, mutually similar postholes (fig.11). It could be seen from the fills that they had been dug up and removed (fig.16-17). These could not be the interior roof-bearing posts of the buildings indicated by wall trenches a and b, because, as already said, there were roof-bearing posts in the trenches.

Wall lines a, b, and c may be interpreted as belonging to three phases of the same building, which owing to its placing in the middle of the enclosure must have been the main building of the farm. The deep wall trenches and postholes indicate a fine building, and also contained a small amount of pottery of the same Viking type as was found in the farm (fig.18). That there were three phases shows that features a-c, like the farm itself, remained standing for many years.

If we wish to understand how the farm enclosure, the wooden church, and the stone church interrelated, we have to examine the dating evidence. The large fenced enclosure is dated to the 11th century or around 1100 by its building types and small finds. The

existing stone church is normally assigned a date of around 1150. The golden altar from Lisbjerg is dated by tree rings to around 1135, and if it was made specifically for the church at Lisbjerg this was probably built during the early decades of the 1100's. The archaeological evidence shows that the wooden church must be placed after the demolition of the farm and before the construction of the stone church. This means that it must be from the end of the 11th century or around 1100. A degree of contemporaneity is possible between the farm and the church, and the church could have been built inside the farm enclosure after the main building had been demolished. However another possibility is that the whole farm was demolished before the wooden church was built, for its orientation diverges, as said, somewhat from that of the farm. Still, the farm and the church were so close together in time that there must be some connection between them.

The farm must have belonged to a big man. The perimeter fence was unusually large and probably deliberately underlined the high status of the site. It has earlier been claimed on cadastral evidence that there had been a big man's farm at the place. Being situated in the main settlement in the large Lisbjerg herred the farm may have had administrative functions. The first evidence of the system of division into herreds is from 1085, but it was probably considerably older. In view of his powerful position it was natural that it should be the big farm's owner that built the first Lisbjerg church. It is thought that cultic ceremonies in heathen times sometimes took place at big men's farms, and there could have

been cult continuity at Lisbjerg in the sense that the wooden church was placed directly on top of the old place of ritual, the big man's hall. However it is questionable whether the excavation results should be interpreted in so handfast a manner. If this was the principal motive for the location of the first church, the same should have been observed when many other churches were excavated. When cult at Lisbjerg continued at the same place after the introduction of Christianity, it ought rather to be understood as an expression of continuity of power, extending apparently into the Middle Ages, when the stone church with its golden altar appears to reflect having a big man as founder in the 12th century as well.

The written sources show that in the Middle Ages Lisbjerg belonged to the bishop of Århus. It is therefore possible that the farm at Lisbjerg was originally a royal farm, and was transferred to the see when Svend Estridsen, king of Denmark, in around 1060 made Århus the seat of a bishopric. In 1604 the historian Arild Huitfeldt gives the information that Århus was moved from Lisbjerg to its present location in 1102. It is known today that Århus developed where it now is as early as 900, but there may be the grain of truth in Huitfeldt's remarks that it was the episcopal residence that was moved from Lisbjerg to Århus in 1102 when the building of the town's first cathedral was completed. According to this information the wooden church in Lisbjerg could have been erected by either the king or the bishop, and the farm laid down when the bishop moved to Århus. In all events the archaeological observations do not make this question any clearer.

*Jens Jeppesen og H.J. Madsen
Moesgård Museum*

Oversættelse: David Liversage

